

ПРОПАГАНДА НАУКОВИХ ЗНАНЬ В АСКАНІЇ-НОВА У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Висвітлено методи популяризації наукових знань, накопичених в Асканії-Нова. Окрему увагу приділено відвідуванню Асканії-Нова імператором Ніколаєм II та спеціально розробленої для цього програмі прийому. Крім того, проаналізовано такі форми поширення наукових досягнень, як виступи в органах земського самоврядування, подарунки в колекції музеїв.

Ключові слова: Асканія-Нова, Фальц-Фейн, заповідник.

Освещено методы и средства популяризации научных знаний, наработанных в Аскания-Нова. Отдельное внимание уделено посещению Аскании-Нова императором Николаем II и специально разработанной для этого программе приема. Кроме того, проанализированы такие формы распространения научных достижений, как выступления в органах земского самоуправления, дары в коллекции музеев.

Ключевые слова: Аскания-Нова, Фальц-Фейн, заповедник.

The article covers the methods and means of popularizing scientific knowledge gained from the Reserve Askania-Nova. Individual attention is paid to the visit of Askania-Nova by Emperor Nicholas II and to the program specially designed for this reception. Additionally, such forms of the distribution of scientific achievements are analyzed as speeches in zemstvos, gifts to the museums' collections.

Key words: Askania Nova, Faltz-Fein, a nature reserve.

Асканія-Нова – це унікальне природне явище на Півдні України. Але цей заповідник відомий не лише на теренах нашої країни, а й за її межами. Він був створений одним з представників обрусілого німецького роду Фальц-Фейнів відомих, як «королі» вівчарства. Асканія-Нова майже з самого моменту свого заснування цікавила сучасників. У кінці XIX – на початку XX ст. дуже актуальними стають питання, пов'язані з охороною природи, збереженням її різноманітного багатства. Зрозуміло, що творець асканійського заповідника Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн всілякими засобами привертая увагу до своєї праці, як співвітчизників, так іноземців. Багатий досвід із пропаганди наукових знань, накопичений цим талановитим хазяїном, може бути застосований й сучасними діячами в галузі охорони природного середовища. Саме тому набуває актуальності його вивчення.

Головною метою цієї статті є ілюстрація методів й засобів, якими користувався Ф. Е. Фальц-Фейн для пропаганди наукових знань в Асканії-Нова. У зв'язку з цим необхідно вирішити декілька завдань: визначити час, коли заповідник набуває широкої заціка-

вленості суспільства; виявити, якими засобами користувався Ф. Е. Фальц-Фейн для пропаганди наукових знань, добутих в Асканії-Нова; а також, по можливості, з'ясувати відомих діячів того часу, які відвідували Асканію-Нова.

Асканії-Нова присвячено дуже багато різноманітної літератури: монографій, наукових статей, популярних досліджень краєзнавців. Але в більшості випадків ці дослідження присвячені флорі і фауні заповідника, історії формування цього природного фонду засновником Асканії-Нова. Подібні праці почали з'являтися ще в дореволюційний час. Прикладом можуть служити праці М. Ф. Іванова [1], П. К. Козлова [2], С. А. Мокрецького [3] та ін. В післяреволюційний період інтерес до заповідника не ослаб, але переважно роботи аналізують науководослідницькі пошуки на базі заповідника саме у радянські часи [4-5]. Про роль Фальц-Фейнів у становленні Асканії-Нова у якості визначного наукового центру й розповсюдженні накопичених знань взагалі не згадується. На сучасному етапі питаннями, пов'язаними з Асканією-Нова займаються

такі дослідники, як В. Е. Борейко, В. М. Рябко та ін. Зокрема, В. М. Борейко видав працю, присвячену заповідній справі в Україні, великий розділ якої відведено Асканії-Нова [6-7], а також дослідження, в якому проаналізував етапи розвитку заповідника [8]. В. М. Рябко спробував проаналізувати наукову діяльність Асканії-Нова з моменту виникнення її як заповідника й до теперішнього часу [9-11]. Але матеріали його монографії переважно присвячені радянському часу, фальц-фейновський період розглядається поверхово. Але ж не зважаючи на таку жваву зацікавленість історією асканійського заповідника, немає узагальнюючої роботи по заявленій тематиці.

Асканія-Нова стала своєрідною «візитівкою» роду Фальц-Фейн. Свою назву маєток успадкував від попередніх господарів – ангальтських герцогів, а завдяки зусиллям Ф. Е. Фальц-Фейна став осередком наукових досліджень у різних напрямках. Тут була заповідана ділянка степу, створено зоопарк і розбито дендрологічний парк. Формування визначного дослідницького центру сталося не за один день. Ініціатива, організація і керівництво справою цілком перебувало в руках власника Асканії-Нова. У Ф. Е. Фальц-Фейна ніколи не було освічених помічників-фахівців; величезна і складна справа обслуговувалася порівняно невеликим персоналом службовців, вибраних з селян і спеціально навчених. Проте, Ф. Е. Фальц-Фейн постійно сам вникав у всі дрібниці, усюди відчувалася його рука. У той час, коли зоопарк досяг свого найвищого розквіту, він обслуговувався всього 11 постійними службовцями в самому зоопарку, 6 робітниками у відкритому степу і 3 особами в ботанічному саду [4, с. 52]. При акліматизаційному саду працювали різні допоміжні установи: препаративна майстерня, фотографічна лабораторія, метеорологічна станція, зоотехнічна лабораторія й Відділення дослідної станції по вівчарству Петровської сільськогосподарської академії. Крім того, в Асканії-Нова була наукова бібліотека. А в 1900 р. в Асканії-Нова був організований невеликий музей, в якому збиралося все, що являло цінність для історії України і, особливо, для минулого Таврійської губернії [12, с. 144-145].

Таке дивовижне творіння людських рук як Асканія-Нова не могло не привертати увагу

громадськості. Хоча, якщо зарубіжні учені того часу взнали і зацікавилися Асканією-Нова вже практично з самого моменту заснування, то сучасники в Росії активно заговорили про дітище Ф. Е. Фальц-Фейна лише після ювілейної акліматизаційної виставки в Москві (1908) та Одеської сільськогосподарської та промислової виставки (1910). У пресі цього періоду та наукових часописах почали з'являтися різноманітні публікації, присвячені Асканії-Нова. Відповідно туди потягнулися численні екскурсанти. Таким чином, розпочалася діяльність Ф. Е. Фальц-Фейна, направлена на популяризацію наукових досягнень заповідника.

Спочатку основними відвідувачами були фахівці у галузі ботаніки, зоології. Однак з кожним роком коло осіб, що відвідали Асканію-Нова, розширювалося. Серед екскурсантів були й учні вищих і середніх навчальних закладів, і митці, і мисливці, і просто зацікавлені любителі природи [13, с. 16]. Учнівські екскурсії у кількості 60-80 осіб прибували переважно з сусідніх місцевостей. *«Були втім і екскурсії студентів харківського ветеринарного та московського сільськогосподарського інститутів»* [14, с. 193-194].

Для екскурсантів створили всі необхідні умови: спеціальні житлові приміщення, достатню кількість посуду тощо. Перш ніж вирушати на екскурсію до Асканії-Нова майбутній екскурсант або керівник екскурсії повинні були списатися з власником маєтку. Наприклад, подібні листи з проханням відвідати зоологічний сад Фальц-Фейна збереглися в архіві заповідника Асканія-Нова [15]. У листі обов'язково вказувалися час екскурсії, кількість учасників, тривалість тощо. Завдяки цьому Ф. Е. Фальц-Фейн мав можливість захиститися від занадто великого напливу відвідувачів одночасно, а також бути упевненим у тому, що всім бажаючим буде забезпечено належний прийом.

Екскурсійна робота в Асканії-Нова організовувалася на досить високому організаційному рівні. Кожен екскурсант або група за бажанням могли отримати досвідченого провідника, який увесь час супроводжував екскурсантів при огляді й надавав необхідні пояснення. Треба відмітити, що провідники мали свою конкретну територію. Після за-

кінчення огляду дорученої йому частини саду, провідник передавав екскурсантів наступному не менш досвідченому на своїй території провідникові. Цей процес тривав до закінчення екскурсії [14, с. 208]. Розділяючи провідників по ділянках, Ф. Е. Фальц-Фейн тим самим міг бути упевнений в тому, що вони зможуть довести до екскурсантів всю необхідну інформацію й дати компетентні відповіді на поставлені ними питання.

У маєтку вівся суворий облік проведених екскурсій. За даними контори Асканії-Нова всього в період з 1909 р. по 1918 р. заповідник відвідало 10 655 осіб. Найвищий розквіт заповідника припав на 1914 р., коли його відвідала найбільша за весь час кількість екскурсантів – 4 637 людей. З 1914 р. починається різкий спад кількості відвідувачів. Уже наступного 1915 р. у заповіднику побувало лише 899, а в 1918 р. – 230 осіб [4, с. 52-53].

У 1914 р. Асканію-Нова відвідав найпочесніший екскурсант – імператор Микола II. Ця подія сталася 23 квітня. Переговори про відвідини Асканії-Нова царем почалися ще в лютому 1914 р. Їх вели: з одного боку – імператорська адміністрація в особі палацового коменданта генерала В. Н. Воейкова і полковника А. І. Спиридовича, з іншого – хазяїн маєтку Ф. Е. Фальц-Фейн [16, с. 182]. Ці переговори не були простими. У їх перебігу в оточенні царя відчувалося небажання сприяти здійсненню ним цієї задумки [17, с. 43]. Однак всі формальності були зрештою улагоджено й Асканія-Нова почала енергійні приготування до прийому високого гостя.

За спогадам безпосереднього очевидця подій В. Е. Фальц-Фейна це відбувалося таким чином: *«Готуючись до зустрічі Миколи II, Асканія-Нова прямо на очах перетворювала-ся. Споруджувалися вражаючі нарядні триумфальні арки, головну вулицю прикрасили прапорами та ялиновими гірляндами. Старий будинок поблизу зоопарку буквально утопав у великій кількості зеленого листя й цвіту. Зі всіх володінь Фальц-Фейнів до Асканії-Нова приїжджали службовці, щоб бути присутніми на такій знаменній події.*

В очікуванні прибуття царя багато хто із тих, хто проїжджав, зібралася в Асканії-Нова. Для підтримки порядку сюди підтягнули сотні донських козаків» [16, с. 182-183.]. З Преображенки спеціально привезли хор, а з Хорлів –

духовий оркестр. Для зустрічі імператора спеціально вишили рушник зі словами – *«Асканія-Нова, 23 квітня 1914 року»* [16, с. 183]. Для всіх службовців маєтку з нагоди приїзду високого гостя Ф. Е. Фальц-Фейном було оголошено триденний вихідний, а також виділені гроші на пригощання [18, арк. 2].

Сам Ф. Е. Фальц-Фейн у подарунок почесному гостю приготував повний каталог усіх ссавців і птахів, які постійно мешкали в його зоопарку, а також перелітних птахів, що зупинялися тут щорічно [16, с. 170-171].

Імператорське оточення розробило маршрут і умови поїздки імператора з Лівадії до Асканії-Нова. При цьому було враховано всі побажання Миколи II. Справа в тому, що окрім безпосереднього бажання побачити дивовижний заповідник у степу, імператор ставив перед собою мету *«оглянути господарства селян декількох волостей, що виїшли з общини на власні хутори, і плодовий розплідник Головного Управління землеустрою поблизу станції Ново-Олексіївська, а також зустрітися в Сімферополі, Перекопі та Армянську з місцевим дворянством і депутатами міст»* [17, с. 45]. Супроводжувала імператора незначна свита, яка складалася із прем'єр-міністра О. В. Кривошеїна, Таврійського губернатора М. Н. Лавриновського, палацового коменданта генерала В. Н. Воейкова, флігель-ад'ютанта графа А. І. Воронцова-Дашкова і флігель-ад'ютанта фон Дрентельна. Ескорт складався з трьох машин [16, с. 183; 17, с. 45].

Для зустрічі імператора в Асканії-Нова зібралися сам господар маєтку Ф. Е. Фальц-Фейн, його мати – Софія Богданівна, сестра Лідія та її чоловік камергер М. Ф. фон Пейкер. Цар приїхав близько 16 год. і був привітно зустрінутий самим хазяїном, який по російському звичаю підніс імператорові хліб і сіль.

Протягом двох днів Ф. Е. Фальц-Фейн представляв імператорові своє дітище. Ймовірно, програма огляду пам'яток була продумана та підготовлена заздалегідь, щоб можна було якнай докладніше продемонструвати всі достоїнства не лише відомого заповідника, але і загалом зразкового поміщицького господарства на Півдні імперії.

У перший день цареві запропонували для огляду вольєри з різними місцевими та екзотичними експонатами, ставки з водоплавними птахами, ботанічний сад. Після вечірнього чаю здійснили виїзд на екіпажах для огляду обгородженої території для диких тварин, розташованої на межі із зоопарком.

Наступного дня було здійснено обхід господарських дворів, під час якого продемонстровано племінних і ремонтних коней, а також різноманітні майстерні. Кульмінацією другого дня стала поїздка в степ на автомобілях. У степу, окрім огляду табунів коней, стад рогатої худоби і овець, «високі» гості стали свідками важливої для вівчарського господарства справи – стрижки овець. Імператор на власні очі зміг оцінити мистецтво стрижки й процес сортування шерсті. *«Усі, хто брали участь у стрижці овець, отримали винагороду»*. Один із супроводжуючих царя, – згадував сучасник, – *«дістав гаманець із золотими грошима і видав кожному по п'ять руб. золотом»* [16, с. 186].

Наступного ранку цар виїхав. Перед від'їздом він побажав нагородити людей, що так приязно зустрічали його. Тому роздав усім, хто яким-небудь чином брав участь у його прийомі, багаті грошові подарунки: *«Ф. Е. Фальц-Фейну та його матері були подаровані портрети з власноручним написом; старшому доглядачеві зоологічного саду К. Сяянку – золотий годинник з державним гербом на золотому ланцюзі; економіці будинку Ф. Е. Фальц-Фейна Л. Веррьєр і керівникові маєтку Асканія-Новая – І. Кирильцеву – також був дарований золотий годинник з ланцюжком; лакеєві А. Кушнарєнко, шоферові Ф. Зієгльєвському і кучерам М. Резніченко та К. Вишнеєвському – срібні годинники зі срібним ланцюгом; інженерові Е. Зеє – срібну тютюнницю із золотим гербом, а завідувачу економічної контролю П. Листопаду – сріблену тютюнницю зі срібленим гербом. Крім того, цар також виділив 1 000 руб. для роздачі тим, хто взяв особливу участь у прийомі»* [19, с. 8].

Зі свого боку господар Асканії-Нова не міг відпустити царя без подарунків. Проводжаючи імператора, Ф. Е. Фальц-Фейн подарував імператриці Олександрі Федорівні віяло з павиною пір'я з емалевою ручкою, виконаною відомим ювеліром Рене Лаліком [20, с. 65].

Візит імператора в Асканію-Нова фіксувався на плівку двома репортерами: В. К. Тріклером – представником французької фірми-виробника Пате з прокату фільмів і придворним фотографом [16, с. 187; 18].

Необхідно вказати, що за свідченням В. Е. Фальц-Фейна це був не перший випадок, коли Асканія-Нова ставала об'єктом кінематографічних зйомок. По-перше, це черговий раз свідчить про інтерес до цього маєтку; по-друге, завдяки цьому *«вийшла гідна уваги стрічка, що наочно показує, яких справді американських масштабів досягли Асканія-Нова та її господарство»* [16, с. 187].

Популяризація наукових знань здійснювалася не лише шляхом особистого жвавого спілкування з екскурсантами, але й у вигляді передачі різним ентомологічним кабінетам і природно-історичним музеям Таврійської і Херсонської губерній колекцій або експонатів із Асканії-Нова та інших маєтків Фальц-Фейнів [21, с. 317; 22, с. 248; 23, с. 182; 24, с. 47; 25, с. 202]. Зокрема, у період з 1900 р. по 1913 р. до фондів природно-історичного музею Таврійського земства Ф. Е. Фальц-Фейн подарував: зразки порід, знайдених при бурінні артезіанських колодязів в Асканії-Нова; опудала, виконані Г. І. Рібергером: 4 змії; 2 голови волів українсько-угорської породи; тушканчика; журавля, 6 дрібних птахів; пелікана; самця фазана; зайця, беркута, сапсана, чижа, лебедя-крикуна, якого не вистачало в музеї; також подарував великого равлика і добре вироблені шкірки: сайгака, різноманітних птахів, буйвола тощо, а також 2 екземпляри подорожників з Асканії-Нова [21, с. 317; 26, с. 22; 27, с. 20; 28, с. 17; 29, с. 26; 30, с. 19; 31, с. 3,18]. За свою роботу з поповнення колекції музеїв Фальц-Фейни неодноразово отримували подяки від земства [26, с. 13; 32, с. 14].

Фальц-Фейни були не менш активними учасниками *«в поповненні колекцій Херсонського музею, особливо рідкісними екземплярами»* [24, с. 47]. Надані в розпорядження Херсонського музею експонати настільки привертати до себе увагу, що використовувалися як зразки при читанні різних доповідей [23, с. 182].

Дуже часто наукові досягнення Асканії-Нова виносилися на розгляд громадськості за допомогою повідомлень про заповідник на засіданнях різних товариств. Наприклад, у лютому 1914 р. на засіданні ТУАК Ф. Н. Андрієвським було зроблено доповідь «Мериносове вівчарство в Тавриді та історія кошарної колонії «Асканія-Нова»» [33, с. 47].

Через деякий час, у грудні 1916 р., на засіданні Кавказького товариства акліматизації тварин заслуховувалася доповідь Є. Л. Маркова про «отримані ним враження при відвідуваннях зоологічного саду в маєтку Фальц-Фейна «Асканія-Нова» в Таврійській губернії». Крім того вказувалося, що Ф. Е. Фальц-Фейн люб'язно дав рекомендації щодо відкриття акліматизаційного саду в Тифлісі, а також «обіцяв подарувати майбутньому саду цілу низку рідкісних тварин і птахів» [34, арк. 3].

Доповіді й повідомлення про наукові досягнення Асканії-Нова досить часто звучали й на засіданнях Харківського товариства любителів природи [35, арк. 10]. Також Ф. Е. Фальц-Фейн брав участь у виставці охорони природи в 1913 р., організованій цим товариством [36, арк. 4]. Треба вказати, що участь у різноманітних виставках як акліматизаційних, так і сільськогосподарських була однією з найбільш реальних можливостей демонстрації досягнень у роботі й заповідника, й всього економічного господарства в цілому. Часто організатори виставки завчасно зверталися до Ф. Е. Фальц-Фейна з проханням надання експонатів, які завжди викликали серед публіки жвавий інтерес. Яскравим прикладом цьому є виставка 1910 р. у м. Одесі [12, с. 169].

Ще однією формою поширення накопичених в Асканії-Нова та інших маєтках Фальц-Фейнів знань була робота в органах земського самоврядування. Беручи участь у земських повітових і губернських зібраннях, Ф. Е. Фальц-Фейн, спираючись на досвід, отриманий при багаторічних дослідженнях у своїх маєтках, вносив конкретні пропозиції щодо поліпшення становища в сільськогосподарському виробництві губернії. Таким чином, Фальц-Фейни діставали реальну можливість застосування своїх глибоких практичних знань не лише у своїх економіях, але й у всьому регіоні.

У Асканії-Нова вже починаючи з 80-х років XIX ст. Фальц-Фейни займалися питанням щеплення тварин проти різних хвороб. Вони надавали тварин з Асканії-Нова до інших маєтків для дослідів в цій сфері. На початок XX ст. уже були накопичені достатні знання й навички. Тому, коли питання про ветеринарні щеплення було підняте на засіданні земства, Ф. Е. Фальц-Фейн виступив з конкретною пропозицією щодо поліпшення якості щеплень. Земські зібрання, визнаючи авторитет Ф. Е. Фальц-Фейна, прийняли його пропозицію [37, с. 200].

Однак не завжди відразу земство прислухалося до думки Ф. Е. Фальц-Фейна. Наприклад, у 1891 р. на засіданні земства було прочитано доповідь, в якій пропонувалося знищувати шкідливих для польової рослинності тварин (зокрема, ховрахів) шляхом їх зараження бактеріями курячої холери. Але, усвідомлюючи небезпеку цього для свійської птиці й дичини, Ф. Е. Фальц-Фейн виступив проти. Зібрання не прислухалося й вирішило проводити експеримент [38, с. 51-52]. Коли ж у 1909 р. це питання було підняте в земстві вдруге, гласні не стали суперечити великому практичному досвіду власника Асканії-Нова і прислухалися до його пропозиції про винищування ховрахів за допомогою сірчистого вуглецю [39, с. 60].

Про практичне значення Асканії-Нова свідчить і той факт, що сюди прямували різні фахівці і спеціалісти для ознайомлення з науковими досягненнями. Зокрема, «на засіданні 20 вересня 1910 р. було прийнято рішення відряджати дільничних ветеринарів лікарів на зоотехнічну станцію в Асканію-Нова для практичного ознайомлення з методами штучного запліднення» [39, с. 30].

Отже, з вищенаведеного стає зрозумілим, що Асканія-Нова працювала як чітко налагоджений механізм, спрямований на вивчення різних наукових напрямів у біології, дослідження впливу тих або інших відкриттів на підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, а також на пропаганду наукових знань серед широких кіл фахівців і громадськості. наукових знань серед широких кіл фахівців і громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов М. Ф. Акклиматизационный зоологический сад Ф. Э. Фальц-Фейна в Аскании-Нова Таврической губернии / М. Ф. Иванов // Естествознание и география. – 1911. – № 3. – С. 1-19.
2. Козлов П. Аскания-Нова в ее прошлом и настоящем. Современное положение Аскании-Нова / П. Козлов // Русская старина. – 1914, июль. – год XLV. – С. 19-38; Козлов П. К. Аскания-Нова (Чапли). Первые опыты акклиматизации животных в России / П. К. Козлов. – Петроград : Тип. И. Леонтьева, 1915. – 43 с.
3. Мокржецкий С. А. Несколько слов об акклиматизационном зоологическом парке в Аскании-Нова Ф. Э. Фальц-Фейна / С. А. Мокржецкий. – Севастополь : Тип. И. Л. Неймана, 1911. – 14 с.
4. Аскания-Нова: Степной заповедник Украины : Сб. статей под ред. М. М. Завадовского, Е. К. Фортунатова. – М. : Госиздат, 1923. – 376 с.
5. Браунер А. А. Животноводство: История животноводства в степной Украине. История одомашнивания. Виды и породы. Обследование животноводства. (Лекции, читанные в Одесском сельскохозяйственном институте) / А. А. Браунер. – Одесса : Всеукраинское гос. изд-во, 1922. – 343 с.
6. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 1995. – 184 с.
7. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине. Изд. 2 / В. Е. Борейко – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 272 с.
8. Борейко В. Е. Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826-1993). Документально-публицистическое исследование / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 1994. – 157 с.
9. Рябко В. М. Аскания-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябко. – Херсон : ХГТ, 2005. – 412 с.
10. Рябко В. М. Аскания-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябко. – Херсон, 2007. – 504 с.
11. Рябко В. М. Истоки, достижения и перспективы науки в Аскании-Нова / В. М. Рябко, В. М. Туринский – К. : Аграрна Наука, 2001. – 256 с.
12. Задерейчук А. А. Фальц-Фейны в Таврии / А. А. Задерейчук. – Симферополь : «ДОЛЯ», 2010. – 192 с.
13. Козлова Е. Аскания-Нова: зоопарк в южно-русских степях / Е. Козлова. – Петроград : Начатки знаний, 1923. – 132 с.
14. Алехин В. Аскания-Нова – замечательный оазис в степях Таврической губернии / В. Алехин // Вестник воспитания. – 1912. – № 1. – С. 192-215.
15. АБЗА-Н. – Инвентарный номер. (16). – Управление имением «Аскания-Нова» Ф. Э. Фальц-Фейна. Зоопарк. Письма правления общества любителей природы города Николаева Ф. Э. Фальц-Фейну с просьбой разрешить посещение Зоологического сада. – 21.09.1909 – 8.07.1911.
16. Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.
17. Калиниченко Н. На моторе в Асканию-Нова. Путешествие императора Николая II из Ливадии в имение Ф. Э. Фальц-Фейна / Н. Калиниченко, М. Землянченко // Крымский альбом. – 1998. – С. 40-50.
18. Скороход А. В Асканию-Нова Николай II въехал на «Мерседесе» / А. Скороход // Гривна.– 2003. – 16 октября, № 42.
19. Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. / Изд. Таврического губернского статистического комитета. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1914. – 51+ 64+443 с.
20. Данилевич Н. Барон Фальц-Фейн. Жизнь русского аристократа / Н. Данилевич – М. : Изобразительное искусство, 2001. – 227 с.
21. Журнал заседаний Таврического губернского земского собрания 47 очередной сессии с 10 января по 19 января 1913 г. и чрезвычайного 4 мая 1913 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1913. – 1113 с.
22. Молчанов Л. А. Списки птиц Естественно-исторического музея Таврического губернского земства / Л. А. Молчанов // Материалы к познанию фауны и флоры Российской империи. – М., 1906. – С. 248-301.
23. Приложение I к Журналу агрономического совещания 21-22 февраля 1905 г. в г. Одессе // Сборник Херсонского земства. – 1905. – № 5. – С. 179-189.
24. Гребенник Т. А. О некоторых аспектах деятельности представителей семьи Фальц-Фейнов и Скадовских в Херсонском земстве / Т. А. Гребенник // Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції Фальцфейнівські читання 25-27 квітня 2001 р. – Херсон, 2001. – С. 45-47.
25. Пачоский И. К. Обзор врагов сельского хозяйства Херсонской губернии за 1902 г. / И. К. Пачоский // Сборник Херсонского земства. – 1902. – № 9. – С. 192-204.
26. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1900 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1900. – 22 с.
27. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1901 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1901. – 20 с.
28. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1902 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1902. – 17 с.
29. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1905 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1905. – 27 с.
30. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1906 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1906. – 20 с.

31. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1907 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1907. – 19 с.
32. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1904 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1904. – 22 с.
33. Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма: о наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887-1931 гг.) / С. Б. Филимонов. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Симферополь : ЧерноморПРЕСС, 2004. – 316 с.
34. В обществах и собраниях // Кавказское слово. – 1916. – 20 декабря.
35. АБЗА-Н. – Инвентарный номер. (10). – Управление имением «Аскания-Нова» Ф. Э. Фальц-Фейна. Научная часть. Газеты и газетные вырезки со статьями о Ф. Э. Фальц-Фейне и заповеднике [6.10.1911 – 23.06.1914]. – 42 л.
36. Выставка «Охраны памятников природы» // Харьковские губернские ведомости. – 1913. – 23 августа.
37. Постановление Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 24 сентября и чрезвычайного 28 апреля 1909 г. – Алешки : Тип. Б. А. Фукса и Л. Г. Шпиро, 1910. – 943 с.
38. Постановление Днепровского уездного земского собрания очередной сессии с 5-10 сентября 1891 г. – Алешки : Тип. Б. С. Бинцейга, 1892. – 751 с.
39. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 18 сентября 1910 г. – Алешки : Тип. Б. А. Фукса, 1911. – 889 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**

© А. А. Задерейчук, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.10.2011